

KLIMA GYULA

AZ ÖRDÖG INCSELKEDÉSEI, AVAGY AZ EMBER TRAGÉDIÁJA: ÁGOSTON ÉS MADÁCH TÖRTÉNELEMFILÓZÓFIÁJA

KIVONAT: Ez az esszé Ágoston és Madách történelemfilozófiai gondolatainak párhuzamba állításával azt igyekszik kimutatni, hogy ebben az összehasonlításban Madách *Tragédiájának* nemcsak olyan koherens értelmezését kapjuk, amely tökéletesen integrálja a nyitó és záró „teológiai” színek tartalmát a történeti színekével, hanem ráadásul olyat, amely a *Tragédia* történelemfilozófiai gondolatait Ágoston, Aquinói Tamás és Dante idevágó gondolatainak méltó folytatóiként mutatja be.

KULCSSZAVAK: Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Dante, történelemfilozófia, a gonosz problémája, Lucifer, Sátán, isteni pedagógia

GYULA KLIMA

The Taunts of the Devil or the Tragedy of Man: The philosophies of history of St Augustine and Madách

ABSTRACT: By juxtaposing St. Augustine's and Madách's philosophical reflections on history, this essay seeks to demonstrate that this comparison not only provides a coherent interpretation of Madách's *Tragedy* that perfectly integrates the content of the opening and closing “theological” scenes with that of

the historical scenes, but also presents the historical-philosophical reflections of the Tragedy as worthy successors to the relevant ideas of Augustine, Thomas Aquinas and Dante.

KEYWORDS: Saint Augustine, Saint Thomas Aquinas, Dante, philosophy of history, the problem of evil, Lucifer, Satan, divine pedagogy

Ebben a rövid esszében mindössze néhány érdekes párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet Szent Ágoston és Madách történelemfilozófiájában a *De civitate Dei* és *Az ember tragédiája* című munkáik alapján. Mivel nem vagyok sem Ágoston-szakértő, sem Madách-filológus, megfigyeléseim jobbára meglehetősen „dilettánsok” lesznek, de remélem, hogy főként a szó jó értelmében, abban tudniillik, amelyben megőrzi jelentésében azt a *delectatiót*, azt az intellektuális élvezetet, amelyet az effajta párhuzamok felismerése jelent. Ezek ugyanis általában azt jelzik, hogy a nagy elmék, akiknél észrevesszük őket, valahol „egy húron pendülnek”; megegyezéseik tehát nem lehetnek a pusztán véletlen művei: amiben megegyeznek, mindnyájunk számára fontos igazság lehet.

De ha már ekkora feneket kerítettem a dolognak, jó lenne valami szubsztanciát is adni neki. Miről is van tehát szó, amikor Ágoston és Madách „történelemfilozófiájáról” beszélek? Hiszen, mint tudjuk, egyikük sem volt sem történész, sem filozófus, nemhogy történelemfilozófus.

Ám, amint egy nemrégiben magyarul is éppen megjelenés alatt álló írásomban érveltem,¹ Ágoston volt az első gondolkodó az európai eszmetörténetben, aki komolyan reflektált a következő kérdésekre:

1. Ugyan mi a célja az emberiség történelmének, ha egyáltalán van ilyen cél?
2. Ugyan mi az értelme az egyes emberek tetteinek ennek a célnak az elérésében?
3. Hogyan lehet az, hogy sokan ez ellen a cél ellen dolgoznak?
4. Ugyan mi az ördög bújt beléjük, és végül is mi a helye az ördögnek Isten teremtésében?

1 Klima 2024.

Ha így artikuláljuk a kérdéseket, akkor talán rögtön egészen nyilvánvaló, hogy ezek Madách kérdései is. De mindenekelőtt lássuk ezekre a kérdésekre Ágoston válaszait, dacára annak, hogy ő maga sosem artikulálta ezeket pontosan ebben a formában. Ám ha megtaláljuk nála a válaszokat, az talán egész jó evidencia arra, hogy valójában effajta kérdések motoszkáltak a fejében, amikor megalkotta grandiózus munkáját „az Isten városáról”.

Ad 1-um

Ami az első kérdést illeti, Ágoston ebben a munkájában mindenekelőtt elutasítja a korában divatos sztoikus „örök visszatérés” elméletét (*De civitate Dei* XII. 14.), és amellet érvel, hogy a teremtés jelen formájában egyedi, minden individuumra megismételhetetlen (kivéve talán a feltámadásban való „ismétlődését” ugyanannak az individuumnak, amely „ismétlődés” azonban végül is csak az egyedi ember halála előtti életének folytatása az örökkévalóságban). Így minden emberi élet az emberiség egész történelmében egyetlen providenciális célnak van alávetve. Ez a cél a spirituális teremtés Lucifer lázadása és bukása által megtépázott rendjének helyreállítása az emberiség soraiból kikerülő szentek révén az Isten Városában. Ez persze nem kis ötlet, amelyet tehát nem árt alaposabban megemészteni.

Először is, ez nyilvánvalóan nem filozófiai, hanem teológiai válasz, amelynek előfeltevései között van Lucifer bukása, az ember bűnbeesése és a teremtés történetének a végítéletkor való kiteljesítése. Mindeme teológiai előfeltevések azonban Ágoston számára számos filozófiai problémát vetnek fel, mindenképp a gonosz meglétének problémáját Isten teremtésében, amelynek köztudottan számos metafizikai, sőt természettudományi és természetesen morális implikációja is van. Mert amennyiben a gonosz problémáját nem Isten létének cáfolatára próbáljuk használni, hanem inkább annak magyarázatára, hogy hogyan lehetséges egy tökéletes alkotó alkotásában annyi baj és szenvedés, amit a világban tapasztalunk, akkor olyan kérdésekkel kell szembenéznünk, mint például az, hogy nem lett-e volna lehetséges Istennek olyan világot teremtenie, amelyben nincsenek katasztrófák, betegségek és egyéb természeti csapások, vagy akár háborúk és egyéb

emberi gonoszságok. Mivel Isten mindenható, mindentudó és abszolút jóságos, ha egy ilyen teremtés lehetséges lenne, akkor Isten *képes* lenne megcsinálni *mindenhatósága* révén, *tudná*, hogy hogyan kell megcsinálni *mindentudása* révén, és *akarná* is megcsinálni abszolút *jóakarata* révén. De az, aki nem akarja az ateista választ adni a problémára, mivel úgy gondolja, jó *filozófiai* evidenciája van Isten létezésére, amint azt Ágoston is hitte magáról, azt kell, hogy válaszolja, hogy egy ilyen imaginárius teremtés, amely állítólag tökéletesebb lenne az aktuális, Isten teremtette valóságnál, valójában nem lehetséges.

Ágoston pont erre vállalkozik, amikor különbséget tévén természeti és morális gonosz között azt igyekszik kimutatni, hogy nem lehetséges olyan teremtés, amelyben ennek vagy annak a fajta gonosznak legalább a lehetősége ne állna fenn. Jelen szempontunkból, a Madách történelemfilozófiájával való összehasonlításban, nyugodtan félretehetjük annak vizsgálatát, hogy Ágoston hogyan próbálja igazolni a természeti gonosz kikerülhetetlenségét. Csak jelzésképp jegyzem meg, hogy az alapötlet az, hogy a teremtés egészének tökéletessége megköveteli a véges létmódok teljes skáláját, amelyek között viszont, végességük miatt, lehetnek egyedeik közötti ütközések, amennyiben az egyik fajta tökéletessége csak a másik kárán érhető el, ahogy egy farkas jó élete egy egyedi bárány életét követelheti meg, jöllehet a bárány *fajtájának* jót tesz a ragadozók általi természetes szelekció.

De vajon az intelligens teremtmények szabad választásaiból eredő morális gonosz is hasonlóképpen elkerülhetetlen lenne? Nem lenne lehetséges, hogy Isten úgy teremtsen őket, hogy magához hasonlóan *morálisan képtelenek* legyenek a gonoszágra? Ehhez kicsit jobban meg kell értenünk, mi is ez a „morális képtelenség”.

Amikor ezt tanítom az etikaosztályaimnak, általában a következő példával szoktam érzékeltetni a gondolatot: képzelj el egy aranyos kicsi macskakölyköt, akkorkát, hogy épp elfér a tenyereden. Bizakodva néz rád, ásít, dorombol, el sem tudnál képzelni édesebb kis jelenséget. De egyszer csak valaki kemény hangon rád szól: hajtsd a földre és tipord el! – meg tudnád tenni? Egy bizonyos értelemben igen, hiszen fizikailag képes lennél végrehajtani a parancsot. De *tényleg meg tudnád tenni?* Ha megvan benned a morális érzés egy szikrája is, akkor a válasz „nem”. Meg tudnád tenni, ha akarnád, de nem tudod rávenni magad, hogy ezt akard, morálisan képtelen vagy egy ilyen mélységesen, elret-

tentően gonosz választásra. Az akaratod tehát szabad, de ez éppenséggel abban nyilvánul meg, hogy képtelen vagy a gonoszságot választani.

Ámde az élet általában nem ilyen morálisan kristálytisza szituációkból áll. A bonyolult helyzetek és lehetséges megfontolásaik mindenféle kibúvót kínálnak, vagy éppen a cselekvés sürgőssége, vagy ilyen vagy amolyan beidegződéseink alapján, gyakran különösebb megfontolás nélkül, szinte reflexszerűen cselekszünk, nem mindig a legjobb alternatíva választásával.

Persze, mondhatja erre valaki, ez az aktuális helyzet. De Isten nem tehetné-e volna meg, hogy eleve olyan megingathatatlan jóakarattal teremti meg intelligens teremtményeit, hogy soha semmi ne tántorítsa el őket a legjobb választásuktól, ugyanolyan szilárdsággal, mint amilyen az isteni akarat?

Nos, az isteni akarat örökkévaló szilárdsága csakis az örök isteni akaraté lehet. Egy véges, nem örök akarat metafizikailag szükségszerűen változékony lehet, jóllehet az isteni akarat hasonlóságára, annak szüntelen követésével megszilárdítható. De a kezdetektől fogva maga a lehetőség ott van, és ez az a lehetőség, amelyet először Lucifer gőgös lázadása és bukása realizált, és amely az első emberpár bukásának is az előképe volt.

Ha tehát vannak intelligens teremtmények, és persze a teremtés tökéletessége megköveteli, hogy legyenek, akkor szabad akaratuk – nem lévén az örök isteni akarat – nem örök, tehát potenciálisan változékony. Persze egy ilyen akarat is megrögződhet, akár a jóban, akár a gonoszban. De ha ez a „rögződés” kívülről jön, akkor az kényszerítés, amely elveszi az akarat szabadságát.

Ez a helyzet tehát a következő „problémát” veti föl Isten számára: hogyan tud egy korlátozott racionalitású (mert teremtett) és ezért metafizikailag *labilis* akaratú szabad ágenst arra *kényszeríteni*, hogy *szabadon*, mindig, minden *lapsus* nélkül a jót válassza? (Itt persze észben kell tartanunk, hogy mind a *lapsus*, mind a *labilis* szó a *megcsúszni* jelentésű *lābī* főnévi igenévből származik.) Ha így tesszük fel a kérdést, akkor reménytelenül paradoxnak tűnhet. Végül is, valakinek a *kényszerítése* valami választására és a választás *szabadsága* teljességgel összeférhetetlenek.

Ámde pontosan ez az a „paradox” kérdés, amelyet minden felelősségteljes szülőnek fel kell tennie önmagának. Hogyan tudom a gyermekemet felelősségteljes felnőtté nevelni? Hogyan *készítem* arra, hogy azt válassza, ami a legjobb maga és mások számára? Ha ebből a szemszögből nézzük, a paradoxon eltűnik.

Hiszen azt, hogy valakit valami választására *készítünk*, nem kell *kényszerként* értelmeznünk, mert az valóban elveszi a választás szabadságát, hanem inkább úgy, hogy *rávesszük* arra, hogy szabadon azt válassza; tudniillik *megértetjük* vele, hogy az a legjobb választás, és segítünk neki olyan habitusok (nevezetesen *erények*) kialakításában, amelyek révén önként, stabilan azt is választja, amiről belátja, hogy a legjobb (még akkor is, ha a választás éppen nehéz).

Miként is csináljuk ezt? Nos, természetesen nem csak úgy, hogy megmondjuk a gyermeknek, hogy mit csináljon; jóllehet fejlődésének korai szakaszában erre is szükség van, mivel minden szabály lefektetése nélkül sosem fejlődik ki az érzéke arra, hogy mi a jó (amit tenni kell) és mi a rossz (amit kerülni). Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy keresztülvezessük mindenféle élményen, amelyek révén tanulni tud a saját hibáiból, és a megfelelő vezetéssel bölcsében és jobban kerül ki belőlük. Aztán a későbbiek folyamán, amikor megérti a szülői gondoskodás lényegét, nem fog megsértődni képzelt autonómiájában, és nem fogja arrogánsan ellökni a segítő kezet. Ellenkezőleg, fiatal felnőttként meg fogja érteni, hogy a szülői segítség növeli a szabadságát, amíg csak érett fejvel már nem is lesz szüksége szülői tanácsra, mivel akarata megszilárdításával megtalálja saját igazi autonómiáját, amely révén saját akaraterejéből teszi azt, amit morálisan kell. Csak ezen a ponton, amikor a gyermek megtalálja ezt az autonómiát, érkezik el az az állapot, hogy a szülő azt mondhatja, hogy a munkája bevégeztetett, mert befejeződött egy új, felnőtt ember létrehozása.

Ha a fent említett paradoxonnak *ez* a megoldása egy egyedi felnőtt ember létrehozásában, akkor hasonló megoldása kínálkozik az emberiség teremtésében is. Ahogy Ágoston maga állítja: „Amint az egyedi embernek, úgy az emberiségnek is – már ami az Isten népét illeti – a helyes kiművelése (*recta eruditio*) bizonyos időszakokon, azaz korszakokon keresztül halad előre avégett, hogy az időlegeből az örök dolgok felfogására, illetve a látható dolgoktól a láthatatlannokig emelkedjék.”²

2 „Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a uisibilibus ad inuisibilia surgeretur.” Szent Ágoston, *De civitate Dei* (X. 14.).

Ágoston válasza tehát az első kérdésre a következő: a történelem Isten providenciális terve gyermekeinek kiemelésére az önmaguknál alacsonyabb rendű dolgok iránti vágyakozással szembeni bűnös önalávetettség barbár állapotából abba az állapotba, amelyben olyan emberekké válnak, amilyenek az Isten szánta őket, amelyben megingathatatlan módon minden vágyuk tárgya a fölöttük álló, gondjukat viselő, egyetlen igazán vágyakozásra méltó objektum, azaz maga az Isten. Csak akkor válhatnak ilyen emberekké, ha saját hibáikból okulva képesek elnyerni a valódi szabadságot. Mert egyébként sosem követnék szabadon a Jóság törvényeit, és örökké ott lenne egy újabb bűnbeesés lehetősége, csakúgy, mint kezdetben. Akkor azonban, amikor a tántoríthatatlanul jóakarátú szentek száma eléri a bukott angyalok számát, a történelem eléri célját: Isten Városa teljessé válik.

1	2	3	4	5	6	7	Teremtés
Az első ember teremtése; Ádámtól az özönvízig (10 generáció)	Az özönvíztől Ábrahámig (10 generáció)	Ábrahámtól Mózesen át Dávidig (14 generáció)	Dávidtól a babiloni száműzetésig (14 generáció)	A babiloni száműzetéstől az inkarnációig	Az inkarnációtól az utolsó ítéletig (jelen történelem)	Az örök szombat, az ember teremtése teljes	De Civ. xxii.
Csecsemőkor	Gyerekkor	Kamaszkor	Ifjú felnőttkor		Kegyelem alatti felnőttkor	Feltámadás, elkülönült városok	De Civ. xvi.
A törvény előtt		A törvény után			A kegyelem alatt	Örök béke vagy kárhozat	Enchiridion cxviii.
Csecsemőkor	Gyerekkor	Kamaszkor	Korai felnőttkor a megtérésig		A megtérés utáni felnőttkor	Feltámadás, örök béke vagy kárhozat	Vallomások (tipológia)
Csecsemőkor, „a falánk csecsemő”	„Kis fiú létére nagy bűnös”, Madaura	A körtelopás, Karthágó, Hortensius, filozófia, szex	Manicheusok, Róma, Milánó, platonikusok, Ambrus, „adj tisztaságot, de még ne”	Platonikusok, Isten anyagtalansága, a rossz mint defektus, „kettős akarat”, vívódás	Megtérés, Cassiciacum, keresztség, az ostiai látomás	A főszereplő egyggyé válik a narrátorral, és áttekinti a teremtés történetét	Vallomások (narratíva)
I. 1–7.	I. 8–20.	II–IV.	V–VI.	VII–VIII.	IX.	X–XIII.	Vallomások (struktúra)

Az ember teremtésének kiteljesítése a történelemben Ágoston szerint. Forrás: a szerző

Ad 2-um

Mindezek figyelembevételével persze már elég világos a válasz a második kérdésre is: Ugyan mi az értelme az egyes emberek tetteinek ennek a célnak az elérésében? Hiszen mindaz, amit én tehetek az én életemben ebben az üdvtörténeti történelemben, csak annyiban igazolt, amennyiben elősegíti az Isten Városának megalapítását. Remek, roppant jól hangzik. De valójában mit is jelent ez? Mit is kell csinálnom? Hát, körülbelül mindazt, amit egy jóakarátú ember, például a *Tragédia* Ádámja csinál: keres, talál, mellélép, elbukik, tanul belőle, és ismét felemelkedik.

Ad 3-um

Ez pedig már magában hordozza a választ a harmadik kérdésre is: Hogyan lehet az, hogy sokan ez ellen a cél ellen dolgoznak? Hiszen, mint tudjuk, nem mindenki jóakarátú. Ezzel Ágoston és Madách egyaránt alaposan tisztában vannak. Madách, pusztán kronológiai okokból többet tapasztalhatván az emberiség történelméből, talán még inkább. Ha végigvesszük a *Tragédia* történelmi színeit, úgy tűnhet, hogy minél többet látunk megvalósulni Ádám és Éva Lucifer gerjesztette álmából, annál több okunk van a csüggedésre.

Ámde ne feledjük, hogy az igazi emberi tragédiák, melyekhez ezek a történelmi ballépések vezetnek, mind Ágoston, mind Madách számára pusztán az ördög incselkedései. Ágoston számára a valódi történelemben, Madách számára pedig az egyszerre imaginárius és valódi történelemben. Mert Madách Ágostonhoz képest több „idősíkon” is dolgozik, de végül is ugyanarra jut: minden a történelemben megvalósult és még megvalósulandó emberi gonoszság az ördög incselkedése, amelyben az ember gyarlóságait kihasználva igazi céljától eltántoríthatja és a jóság álcájában hamis bálványok imádására készíti, mint amilyen a hatalom és nagyság ígérete, amely azonban a rabszolgák sínylődésére épül az egyiptomi színben, vagy a véres terrorba fulladó, állítólagos „szabadság, egyenlőség, testvériség” ragyogó eszméi a párizsi színben, vagy akár a falansz-

ter Madách korában még utópikus, de a mi korunkban már egyre közelebbinek látszó rémálma. Mert ha jobban körülnézünk akár az amerikai, akár az európai, és pláne az ázsiai napi politikában, azt látjuk, hogy Lucifer földi csicskásai már buzgón készítik számunkra a globális falansztert.

Ad 4-um

Am ez adja a választ az utolsó, negyedik kérdésre is: ugyan mi az ördög bújt ezekbe az emberekbe, és egyáltalán, mi keresnivalója van az ördögnek Isten teremtésében? Mert amikor valakire azt mondjuk, hogy az ördög bújt belé, ezzel természetesen nem azt mondjuk, hogy egy szarvas, patás teremtmény mászott a bőre alá, de még csak azt sem, hogy egy gonosz szellem szállta meg a lelkét, hanem azt, hogy úgy viselkedik, oly módon megátalkodott a gonoszságban, mintha az történt volna. Ezek az emberek lesznek tehát a feltámadáskor az ördögéi, az ágostoni *massa damnata*, a kárhozottak városának polgárai. Azt jelentené ez, hogy az ördög végül is elnyeri méltó jutalmát, a saját birodalmát, és hogy a minduntalan szaporodó emberi történelmi tragédiák azt jeleznék, hogy az ördög igazából nyerésre áll?

Mind Madách, mind Ágoston válasza egyértelmű nem, amikor is megtalálják Lucifernek az Úr által kijelölt helyét a teremtésben. Hiszen ha Lucifer nyerésre állna, akkor az Úrnak kellene mondania: „Miért is kezdtem emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva / Tudásra törpe, és nagyságra vak?”³

De ezt nem az Úr, hanem a reményvesztett, kétségbeesett Lucifer mondja, aki éppenséggel ősanánkkal, Évával szemben tehetetlen. Évával, aki mindig egy új reménysugár, aki várandósságának hírével felrázza Ádámot a csüggedésből, és aki végül Lucifert is „kiosztja”, amikor az megpróbálja a jövő csemetéje ígérését annak bűnben való fogantatásával aláásni: „S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel? / Fiad Édenben is bűnnel fogamzott, / Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.”⁴

3 Madách 2014, XV. szín, 4085.

4 Madách 2014, XV. szín, 4030.

Ekkor ugyanis Éva ezt mondja: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli / [a bűnt], Testvériséget hozván a világra.”⁵ Itt nyilván Krisztusról beszél, és erre Lucifernek nincs válasza. Lucifer még egyszer kínjában *Ádám felé rúg*,⁶ amire megjelenik az Úr, hogy Ő aztán végképp a helyére tegye, imígyen:

Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is / Mindenségemben – működjél tovább:
/ Hideg tudásod, dőre tagadásod / Lesz az élesztő, mely forrásba hoz, /
S eltántorítja bár – az mit se tesz – / Egy percre az embert, majd visszatér.
/ De bűnhődésed végtelen leend, / Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csírája lesz.⁷

Ezt akár Ágoston is mondhatta volna, mi több mondta is abban a passzusban, amelyet Aquinói Tamás, éppenséggel nem véletlenül, a híres „gonosz argumentum” egy változatának cáfolataként prezentál. Amikor ugyanis felteszi a kérdést, hogy vajon van-e Isten, a szokásos skolasztikus stílusban, először is a saját válaszával szembeni lehetséges ellenvetéseket veszi sorra, amelyek közül az első, a „gonosz argumentum”, így szól:

Úgy tűnik, hogy Isten nem létezik. Hiszen ha két egymással ellentétes dolog közül az egyik végtelen, akkor az a másikat tökéletesen eliminálja. De az 'Isten' néven éppenséggel valami végtelen jót értünk. Ha tehát Isten léteznék, nem létezhetnék gonosz. De van valami gonosz a világban. Isten tehát nem létezik.⁸

Erre válaszul a híres öt útjának bemutatása után Tamás Ágostont idézi:

5 Madách 2014, XV. szín, 4035.

6 Ez benne van Madách színi utasításában!

7 Madách 2014, XV. szín, 4105–4115.

8 „Videtur quod Deus non sit. Quia si unum contrariorum fuerit infinitum, totaliter destruetur aliud. Sed hoc intelligitur in hoc nomine Deus, scilicet quod sit quoddam bonum infinitum. Si ergo Deus esset, nullum malum inveniretur. Invenitur autem malum in mundo. Ergo Deus non est.” Aquinói Szent Tamás 2019 (I^a q. 2 a. 3 arg. 1).

Az elsőre azt kell mondanunk, amit Ágoston mond az *Enchiridion*ban: *Isten, mivel maximálisan jó, semmiképp nem engedne semmiféle gonoszt létezni a műveiben, hacsak nem lenne annyira mindenható és jóságos, hogy még a gonoszt is jóra fordítsa.*⁹ Az tehát a végtelen isteni jósághoz tartozik, hogy megengedje létezni a gonoszt, hogy még abból is jót váltson ki.¹⁰

Az alapüzenet tehát az, hogy akármennyi szkepticizmussal nézzük is az emberiség történelmének alakulását, azért azt senki nem mondhatja, hogy soha, senki nem tanult az ördög incselkedéseiből. Ha nem lett volna rabszolgaság, lett volna valaha rabszolgafelszabadítás? De akár végigmehetnénk színről színre Madách történelmén, amire itt most nincs időnk, és megláthatnánk, hogy ugyan az egész történelem, sőt annak hipotetikus folytatása is, mind az ördög incselkedése arra, hogy aláássa Isten providenciális tervét, valójában mindez nem más, mint Lucifer végítélet előtti bűnhődése, melyben azt kell látnia, hogy minden fortélyá dacára, miként az Úr mondja, „bűnhődése végtelen leend”, szüntelen látva, hogy „mit rontni vágyik, szép és nemesnek új csirája lesz”, míg nem megtalálja végső nyughelyét Dante jeges poklában, az Istentől való elrugaszkodottság örök, béna rezignációjában.

Itt végül hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy amíg az Ágostonnak feltett kérdéseimre Ágoston válaszait fejtegettem, ezek maguktól értetődő természetességgel olvadtak át Madách (sőt Tamás és Dante) válaszaiba.

Végül is mi tehát a tanulság ezekből a párhuzamokból Madách és Ágoston (és Tamás, és Dante, és valószínűleg sok más) gondolataiban? Talán csak ennyi: a nagy elmék, miként a párhuzamosokról szokás mondani, „a végtelenben találkoznak”.

9 „Neque enim Deus omnipotens [...], cum summe bonus sit, ullo modo sineret mali esse aliquid in operibus suis nisi usque adeo esset omnipotens et bonus ut bene faceret et de malo.” Augustinus 1845 (c.11, 236)

10 „Ad primum ergo dicendum quod, sicut dicit Augustinus in *Enchiridio*, Deus, cum sit summe bonus, nullo modo sineret aliquid mali esse in operibus suis, nisi esset adeo omnipotens et bonus, ut bene faceret etiam de malo. Hoc ergo ad infinitam Dei bonitatem pertinet, ut esse permittat mala, et ex eis eliciat bona.” Aquinói Szent Tamás 2019 (I^a q. 2 a. 3 ad 1).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aquinói Szent Tamás 2019.** Thomas Aquinas: *Summa Theologiae*. (Textum Leoninum Romae 1888 editum et automato translatum a Roberto Busa SJ in taenias magneticas deuno recognovit Enrique Alarcón atque instruxit.) Fundación Tomás de Aquino, 2019.
- Klima 2024.** Klima Gyula: *Ágoston három felfedezése: hit, akarat, és történelem, mint a filozófiai reflexió tárgyai*. In Bene László – Molnár P. (szerk.): *Teológia és antropológia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024. Megjelenés alatt.
- Madách 2014.** Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2014.
- Szent Ágoston 2014.** Augustinus Hipponensis *De civitate Dei* (CPL 313, CHL 202). Dombart, Bernhard – Kalb, Alfons eds. Brepols, Turnhout, 2014.
- Szent Ágoston 1845.** Augustinus: *Enchiridion, sive de Fide, Spe et Charitate*. Ed. Migne, J.-P., PL 40, Parisiis, 1845.